

Riksintresse för kulturmiljövården

Gåsinge - Dillnäs och del av Frustuna - Kattnäs (D41)

Hällristningar vid Ullevi, foto Sörmlands museum

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

De ovanligt rika fornlämningsmiljöerna, med fornlämnningar av varierande typer från hela förhistorien visar på områdets ställning som centralbygd från äldsta bronsålder fram till historisk tid. I området kan man följa hur ett helt landskapsrum tas i anspråk från det att landhöjningen bildat öar fram till sjösänkningarnas nya ängsarealer. Man kan följa markanvändning, bosättningsmönster, ägoförhållanden, bystrukturer, säteribildningar, framväxten av Skeppsta bruk, jordbruksreformernas förändring, kommunikationsstråk till land och över vattnet. Till detta kommer sockenbildningen uttryckt i tre tidigmedeltida kyrkor och andra administrativa funktioner i historisk tid såsom tingshus, fattigstugor och skolhus. Specifikt för området är den långa platskontinuiteten som visar att man bott på ungefär samma plats sedan minst början av bronsålder.

Områdets bronsåldersmiljöer intar en särställning genom att vara ovanligt kompletta bosättningsmiljöer med gravar, skärvtenshögar, husgrunder och terrasser. Tillsammans utgör fornlämningsmiljöerna vid Davidstorp, Björkeby, Avla, Hammersta, Ullevi och Nibble en välbevarad bronsåldersbygd. Till bosättningskomplexen hör några av Södermanlands rikaste hällristningsmiljöer, främst utmed Nyckelsjöns östra strand från Nibble via Ullevi till Hammersta.

Yngre järnålderns stora höggravfält invid bytomterna och ortnamn som Berga, Lunda och Tuna visar på en vikingatida stormannabygd med ett administrativt centrum vid Tuna.

Kyrkorna i området är tillkomna under 1100-talet. Dillnäs har i stora drag bevarat sin medeltida prägel, medan Kattnäs och Gåsinge byggts om i större utsträckning. Kyrkomiljöerna är välbevarade med ett byggnadsbestånd som avspeglar ett sockencentrums funktion och omfattar fattigstugor, klockarbostad, skolor och ett tingshus Gåsinge.

Skeppsta bruk och säteribildningarna från 1600-talet berättar om stormaktstidens järnbruk i kunglig regi och framväxten av adelns jordinnehav med utformningen av godsens som egna världar. Herrgårdsmiljöerna omfattar en rad konsthistoriskt och arkitekturhistoriskt mycket värdefulla byggnader. Närlunda säteri har en huvudbyggnad i trä från 1600-talet, Skeppsta bruk uppfördes på 1700-talet och fick sin barockprägel genom en restaurering 1908, Heby säteri uppfördes 1779 i sengustaviansk stil, Södertuna uppfördes på 1700-talet och renoverades 1892 och fick då sitt nuvarande nyklassiska utseende. Heby intar en särställning genom sin välbevarade autentiska miljö och utgör idag byggnadsminne. Till godsens hör stora ekonomigårdar och ett stort antal arbetarbostäder som speglar social ställning och produktionsmodeller. Byggnaderna är uppförda i en rad olika arkitekturhistoriska stilar och speglar olika ideal. Alléer, trädgårdsanläggningar och parker med ädellövträd utgör viktiga delar i herrgårdsmiljöernas planläggning.

Områdets byar omfattar ett välbevarat och ålderdomligt byggnadsbestånd, såväl oskiftade radbyar som utskiftade gårdar och enkla torpstugor. Bystrukturen är i många fall välbevarad även om enstaka gårdar är utflyttade. Blacksta är landskapets bäst bevarade radby. Byggnadsbeståndet omfattar ålderdomliga äldre parstugor, enkelstugor och stora mangårdsbyggnader tillkomna i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Till byarna hör stora ekonomibygnader uppförda runt sekelskiftet 1900. I området finns även enklare bebyggelse i form av torp placerade i kanterna av inägomarken eller i skogen. Byggnadsbeståndets struktur och utformning speglar en rad olika skeden från 1700-talet fram till 1900-talets första hälft.

Upplevelsevärde

I området är det möjligt att uppleva hur man bebott samma platser i landskapet sedan stenåldern till idag genom att besöka områdets rika och varierade fornlämningsmiljöer som omfattar gravar, boplatzlämningar, hällristningar, runstenar och historiska bebyggelse. De omfattande hällristningsmiljöerna har stora upplevelsevärden. Fornlämningsmiljöerna har stora pedagogiska kvaliteter genom att de förekommer över hela området, är tillgängliga och tydliga. På flera platser är det möjligt att inom ett begränsat område gå från bronsålderns boplatz via äldre järnålderns gravfält till vikingatidens högggravfält i direkt anslutning till den alltjämt bebyggda byn.

Området är ett levande jordbrukslandskap där man fortfarande kan uppleva ett varierat och hävdat odlingslandskap som brukats kontinuerligt sedan bronsålder. Det öppna jordbrukslandskapet är bärande för upplevelsen av såväl de förhistoriska fornlämningsmiljöerna som de historiska bebyggelsemiljöerna. De öppna vyerna gör det möjligt att på långt håll se gravfälten och byarna på höjderna.

Det finns tydliga sockencentra och välbevarad jordbruksbebyggelse som avspeglar olika bebyggelsemönster och byggnadsbestånd från 1700-talet till 1900-talet. I området finns också autentiska kyrkomiljöer med rötter i 1100-talet samt flera formtypiska herrgårdsmiljöer med mycket stora arkitekturhistoriska värden.

Bruksvärde

Levande landsbygd med aktivt jordbruk och många året runt boende. Goda boendemiljöer. Områdets höga naturvärden och de värdefulla kulturmiljöerna har en stor attraktionskraft för de boende och fritidshusbebyggelsen.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Fornlämningsmiljöerna ska bevaras och vara möjliga att uppleva i sina sammanhang och med dess omedelbara anknytning till de historiska bebyggelseplatserna. Miljöerna med deras autentiska prägel och många varierande komponenter ska bevaras. Det ska vara möjligt att gå i landskapet från de äldsta lämningarna till de historiska by- och gårdstomterna. Kontinuitet i markzonering med den öppna, odlade, inägomarken och den omgivande utmarken med kontrasterande hagmarker och skogsklädda höjder ska bevaras. Det öppna landskapet med utblickar över sjöarna i området ska bibehållas.

De kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöerna som omfattar såväl torp, byar och herrgårdar ska vårdas och brukas på ett sådant sätt att deras karaktär och värden består. De mycket värdefulla kyrkomiljöerna ska bibehålla sin karaktär.

Områdets ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas, de öppna odlingsmarkerna ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrkor, byar och torp ska underhållas med varsamhet och inte förändras på ett sådant sätt att deras karaktär förvanskas. De ska kunna fortsätta att ge kunskap om byggnadstraditionens utveckling i området.
- Herrgårdsmiljöerna med omgivande herrgårdslandskap ska bibehålla sin övergripande karaktär.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs eller påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Nordväst till sydostgående sprickdalslandskap, avgränsat i öster av Klämningen och den förkastningsbrant som följer sjöns östra sida. Klämningen ingår i ett nordväst till sydost-gående kommunikationsstråk från Trosa vid Östersjön till Gripsholm vid Mälaren. Denna vattenfarled har haft ungefär samma utseende från yngre stenålder fram till medeltid. Vid Klämningen har flera tvärgående sprickdalar bildat ett sjölandskap som fram till medeltid liknade Båvenområdet.

Området domineras av två höjdryggar med mellanliggande sjöar, Nyckelsjön, Avlasjön och de nu utdikade Hollandsjön, Rundbulten och Norrtunasjön. I väster och söder ligger Storsjön som omges av böljande åkermark. Området är kuperat med uppodlade lerjordar med mellanliggande moränimpediment dominerade av hagmark och skog. I norr bildar Mälarmården en markant gräns.

Dagens landskapsbild

Böljande, storskaligt odlingslandskap med många torp, gårdar, och byar på höjder i åkermarken eller i kanten av den odlade marken, där den möter höglänta hagar och skog. Stränderna präglas till stor del av strandängar som betas. På flera ställen inom området finns iordningsställda badplatser. I de östra delarna, i Kattnäs och Dillnäs finns flera större fritidshusområden. Området omfattar de centrala bygderna i socknarna Kattnäs, Dillnäs och Gåsinge sammanbundna av ett terränganpassat, ålderdomligt vägnät. Området erbjuder många utblickar över sjöarna i området och det natursköna landskapet.

Dagens brukande

Jordbruk och skogsbruk med jordbruksbebyggelse, säterier med kursgårdsverksamhet, flera större fritidshusområden.

Dagens bebyggelsestruktur

Bebyggelsen i området domineras av jordbruksbebyggelse som omfattar såväl byar som gårdar och torp. Blacksta by intar en särställning genom att vara en av landskapets bäst bevarade radbyar med nio gårdar om ett femtiotal byggnader som inte berördes av 1852 års laga skifte. Flera av gårdarna har götisk form med ladugård och ekonomihus med gavlarna mot vägen. Längre in på tomten ligger bostadshuset, från 1700-talet till 1900-talet flankerade av bodar och undantagsstugor. En parstuga i 1 och ½ våning har varit gästgivar-gård. En dubbelgård i norra delen av byn har två sammanbyggda enkelstugor i två våningar. På östra sidan av bygatan ligger den f.d. lanthandeln, grönmålad och i två våningar. Sammantaget är bebyggelsen välbevarad med faluröda fasader och vita snickerier. Vid Rosenhäll finns ett missionshus från 1881.

Ullsta är en välbevarad by på näset mellan sjöarna som omfattar en rad påkostade bostadshus och ekonomibyggnader från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Bostadshuset är målade i gula kulörer.

Avla by omfattar, trots utflyttning av sju gårdar vid laga skifte, en rad välbevarade gårdsmiljöer med parstugor och hus från 1930-talet. Den västra delen av byn brann delvis ner under tidigt 1900-tal. I odlingsland-

skapet framträder de utflyttade gårdarna tydligt där de ligger nära Avlasjöns norra strand. Vid Avla by finns även en välbevarad brandstation från 1900-talets första hälft.

Nibble vid Nyckelsjön uppvisar en ålderdomlig parstuga med inklädda knutar, nävertak under enkupigt taktegel, och faluröd locklistpanel. Stugan flankeras av en dubbelbod i två våningar. Till gården hör en manbyggnad och en arbetarbostad från 1910-talet samt traditionella ekonomibyggnader.

Hammersta by om tre gårdar består av oregelbundet placerade byggnader på en höjd. Den södra gården uppvisar ålderdomliga byggnader i form av en parstuga med knutlådor, ryggåsstuga, källarbod, fyra knuttimrade uthus och en ekonomilänga.

I Kattnäs socken finns det flera välbevarade byar där merparten av gårdarna ännu ligger kvar på den reglerade bytomten. Davidstorp är en radby medan Åshammar, Klövsta och Lebro har karaktären av klungby. Bebyggelsen domineras av välhållna mangårdar och ekonomigårdar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Enstaka hus kan vara äldre, några är ombyggda. Vid Klämningen mellan Åshammar och Klövsta finns fyra mycket välbevarade soldattorp med bostadshus och ekonomibyggnad.

Skeppsta bruk omfattar ett stort byggnadsbestånd som avspeglar brukets hela verksamhet. Vid nedre bron finns tre byggnader från 1600-talet, järnboden i natursten som troligen varit smedja och på motstående sida ett stenhus som varit kvarn. Järnbrickor med årtalen 1785 resp. 1792 antas vara år för ombyggnationer. Den vitputsade "Nedre kvarnen" ligger 50 meter nedströms. Här finns också ett sågverk uppfört 1846. Längsmed ån finns ett antal husgrunder efter äldre industribyggnader, utmed bruksgatan ligger tre putsade timrade arbetarbostäder, smedernas ladugård, tidigare ridhus, orangeri och ett timrat magasin. Huvudbyggnaden fick sin nuvarande barockprägel 1908 efter en restaurering av ett 1700-talshus. Den är ljusputsad i två våningar med högt valmat mansardtak och med låga tillbyggnader på gavlarna. Framsidans mittparti har ett torn. På 1910-talet byggdes en skola invid stallbyggnaden. De större ekonomilängorna kom till 1905.

Närlunda säteri ligger på en udde i Storsjöns norra del med en huvudbyggnad som sannolikt uppfördes på 1600-talet. Det har två flyglar i form av parstugor i en våning med brutna tak som i senare tid försetts med var sin frontespis. Fasaderna har gul locklistpanel och vita snickerier. På udden finns en trädgårdsanläggning med ett orangeri. I norr ligger ekonomigården med traditionella byggnader. Till säteriet hör en ålderdomlig utgård, Björnäng, med mangård, bod, undantagsstuga och en ängslada i närmiljön.

Heby säteri har ett framträdande läge nära Klämningens nordvästra strand. Heby uppfördes 1779 enligt ritningar av Erik Palmstedt och utgör ett mycket fint exempel på det sengustavianska stilidealet. Corps de logi är ljusputsad med en bottenvåning med låga fönster och en paradvåning på övre plan med höga fönster. Taket är ett valmat mansardtak. Huvudbyggnaden kantas av två flyglar i en våning. I söder är en fruktträdgård. Till bebyggelsen hör en arrendatorbostad från 1600-talet, faluröda ekonomibyggnader, arbetarbostäder, bl.a. Sjöstugan med särpräglade snickeridetaljer. Heby är byggnadsmine och det enda kvarvarande fideikommisset i länet. Till godset hör bl.a. torpet Ramäng med äldre bebyggelse samt en skolbyggnad och lärarbostad från tidigt 1900-tal.

Södertuna slott är idag konferenscenter. Den nuvarande corps de logi uppfördes under 1700-talet på grunderna av Vads medeltida sätesgård på en plats som tidigare varit en ö. Den restaurerades till sitt nuvarande utseende i nyklassicistisk stil 1892. Corps de logi är ett putsat hus med två våningar, valmat mansardtak, takkupor och lanternin. På 1920-talet revs två flygelbyggnader i timmer och ersattes med två putsade envånings stenhus. Vid sjöstranden ligger trädgårdsmästarbostaden i nationalromantisk stil i gul puts och brun fjällpanel samt stall och bodlänga. Ekonomigården ligger avskilt i väster med stora, faluröda ekonomibyggnader och gulputsade arbetarbostäder. Mangården nås genom en bro som leder över en sankmark. På näset mellan Klämningen och Frösjön ligger Tellstugan, ett f.d. soldattorp och Ekorrtorp, en enkelstuga och en arbetarbostad i nationalromantisk stil.

Gåsinge, Kattnäs och Dillnäs kyrkor uppfördes under 1100-talet. Kattnäs kyrka byggdes till med ett torn och längre långhus på 1200-talet och en sakristia mot slutet av medeltiden. Dillnäs kyrka har till stora delar kvar sin ursprungliga tidigmedeltida prägel även om den förlängdes i slutet av medeltid. Gåsinge kyrka genom-

gick omfattande ombyggnation under 1700-talet. Kyrkomiljöerna är välbevarade med ett stort antal byggnader. Samtliga kyrkor i området ligger på markanta höjder med framträdande lägen i bygden. I Gåsinge finns en omfattande äldre administrativ bebyggelse. Det äldre tingshuset uppfördes i mitten av 1800-talet och brukades som sådant till 1908, fattigstugan blev kyrkvaktarbostad på 1920-talet, samtliga är röda träbyggnader. Lärarbostaden från 1940-talet och kyrkskolan sammanbyggd med klockarbostaden är gulmålade trähus. Till miljön hör även ladugård, kyrkstallar, vedbodas och tvättstuga. Nära kyrkan ligger Söderby och Österby med ålderdomliga gårdsmiljöer, bl.a. med parstugor och bodar. Merparten av husen är rödfärgade, några är kraftigt ombyggda. I området finns även flera nytillkomna bostadshus. Till Kattnäs kyrkomiljö hör likbod, klockarbostad, äldre parstuga med bodar som hör till Kattnäs by, fattigstuga och ett skolhus från sekelskiftet 18-1900. Dillnäs kyrka ligger kant i kant med Dillnäs by med flera välbevarade gårdsmiljöer och äldre byggnader från framförallt sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Flera av manhusen är gulmålade.

I området finns flera fritidshusområden, vid Norrtuna-Herrängen, Ullevi, Hammersta och väster om Blacksta by. Flera av dessa omfattar idag ett stort antal åretruntbostäder. De uppvisar en rad varierade byggnader som med undantag av området väster om Blacksta tillkommit efter 1950-talet. Hammersta-området skiljer ut sig genom att området präglas av rödmålade fritidshus av typen torp och parstugor. I flera fall är det äldre timmerhus som flyttats till tomtorna. Utmed de större vägarna finns även enstaka villor från 1900-talets senaste decennier som placerats i skogskanterna.

Historiska skikt

Området uppvisar en kontinuerlig kulturlandskapsutveckling med många rika fornlämningsmiljöer från stenålder fram till i historisk tid. Den successiva landhöjningen har inneburit en kontinuerlig kolonisation av landskapet.

Stenålder – I området finns mycket gynnsamma förutsättningar för bosättningar under yngre stenålder. Vid Historiska museet i Stockholm förvaras ett stort antal fynd från stenåldern påträffade i Kattnäs, Dillnäs och Gåsinge socknar som visar på omfattande bosättningar i området under denna tid. Gåsinges ca 50 fynd av stenåldersföremål från äldre och yngre stenålder är funna såväl i skogsmarken i norr som i den centrala jordbruksbygden. En del av de boplatser som registrerats utifrån deras bronsålderssammanhang rymmer sannolikt även äldre boplatser.

Bronsålder – Från bronsålder finns rika bosättningsområden som omfattar gravläggningar med krönrösen och små gravfält samt boplatser med husgrundsterrasser, skärvstenshögar, terrasserings och hållristningar. Vid Avla, Davidsstad, från Hammersta till Ullevi, vid Norrtuna och vid Närlunda-Björkeby finns ovanligt rika bronsåldersmiljöer. Höjdryggen mellan Nyckelsjön och Klämningen intar en särställning som ett av Södermanlands rikaste hållristningsområde med ett stort antal skålgropar och figurristningar.

Äldre järnålder - Äldre järnålders många ensamliggande stensättningar visar att bosättningarna levde vidare i samma områden som under bronsålder. I området finns flera fornborgar som ligger med siktlinjer över sjöarna som ingått i ett system som täckt in hela Gåsinge-Dillnäsbygden. De återfinns i norr vid Skeppsta, Avla och Närlunda. Till detta system av fornborgar hör tre fornborgar utanför men med utblickar över området, vid Storsjöns sydöstra strand, utmed Klämningen vid Norra Väsby och på Klövberget.

Yngre järnålder - Vid slutet av yngre järnålder är de historiska byarna etablerade vilket visas genom ortnamnsklick och antalet gårds- och bygravfält som uppträder i princip invid varenda bytomt. Större gravfält finns vid Närlunda, Blacksta, Avla och Gåsinge kyrkby. Ett ex. på ett mer omfattande gravfält är det vid Närlunda som omfattar sex högar, 93 stensättningar och en skärvstenshög. I området finns flera ortnamn med teofora former som åsyftar fornnordiska gudanamn, Ullevi – en offerplats till guden Ull och Närlunda som betyder Njärds offerlund. Övriga ortnamn, med slutled som –inge, -sta och by visar att dessa enheter tillkommit under järnålder. I området finns flera ortnamn som brukar härledas till framväxten av ett förhistoriskt administrativt centra, Tuna i i Norrtuna och Södertuna, Berga och Lunda. I området finns ett stort antal storhögar som hör samman med yngre järnålders stormän. Gemensamt för flera av fornlämningsmiljöerna är den nära kopplingen mellan bronsålders boplatser med skärvstenshögar och järnålders gravfält. I flera fall kan de gravar som tolkats som yngre järnåldershögar vara skärvstenshögar. Vid Nibble, Lifsinge och vid kyrkorna står runstenar.

Medeltid - I de centrala yngre järnåldersbygderna växer de medeltida sockencentra fram. Under 1100-talet uppförs kyrkorna i Gåsinge, Kattnäs och Dillnäs. Kattnäs kyrka byggdes till med ett torn redan på 1200-talet och en sakristia mot slutet av medeltiden. Dillnäs kyrka är liksom övriga uppförd på 1100-talet och förlängd åt väster i slutet av medeltid.

Nyare tid – Skeppsta bruk etablerades i början av 1600-talet, på en plats där det sedan tidigare fanns en kvarn, omnämnd i fräselängderna från år 1562. År 1610 ägdes det av Carl IX. Tidvis kom det att vara ett av de mest betydande bruken i Södermanland. Bebyggelsen vid Skeppsta hade en vikingatida föregångare vid Bond-Skeppsta. Skeppsta bruk omfattar ett stort och värdefullt byggnadsbestånd som avspeglar olika tidsperioder och olika funktioner från 1600-talets järnbod i natursten fram till skolan från 1910.

Under 1600-talet bildades en rad säterier i området, Norrtuna, Bond-Ekeby, Heby, Närlunda, Dillnäs by och Södertuna. Bond-Ekeby drogs in till kronan i slutet av 1600-talet och blev senare ett skattehemman. Södertuna hette Vad fram till 1700-talet och var sätesgård redan under medeltid. Det nuvarande huset är uppfört på en medeltida källare och fick sitt nuvarande utseende vid en restaurering på 1890-talet. Närlunda bebyggelse är ett exempel på en äldre ståndsmässig säterimiljö. Heby gård bildades troligen redan på 1500-talet när byarna Heby och Ytterby lades samman. Säteriet bildades på 1670-talet och under 1700-talet avhystes Ella by för att ingå i Heby säteri. Till herrgårdarna hör anlagda trädgårdar, långa alléer och stora parker med ädellövskog. De uppvisar ett stort antal byggnader som omfattar torp, arrendegårdar och en rad olika arbetarbostäder, i flera fall påkostade och stilmässigt utförda.

I anslutning till kyrkorna finns det kvar en rad byggnader som avspeglar funktionen som sockencentrum, såsom likbodar, fattigstugor, skolor, bostäder för klockare och lärare. I Gåsinge finns det kvar ett tingshus. Dessa byggnader är från 1700- och 1800-talen.

Under 1700- och 1800-talen ledde hemmansklyvningar till att antalet gårdar i byarna ökade, ett ex. är Avla där radbyn kom att omfatta 13 gårdar som mest. De senaste århundradenas skiften har påverkat bebyggelsen i mycket olika utsträckning, vid Blacksta och vid Östergård ligger bytomterna kvar oskiftade, medan Avla skiftades ut i stor utsträckning.

Under 1800-talet genomfördes sjösänkningar i området vilket innebar en omfattande ökning av åker och ängsmark. Det framträder särskilt tydligt vid Nibble, i form av avsatser på den betade strandremsan ner mot Nyckelsjön.

Värdetext 1987

Gåsinge - Dillnäs och del av Frustuna – Kattnäs: Odlingsbygd med fornlämningar (skärvtenshögar, hällristningar och gravfält). Medeltidskyrkor, byar och säterier. Enskilda miljöer är Skeppsta, under 1600-talet grundade järnbruk med såg och kvar., Blacksta och Avla radbyar, Närlunda säteri m.m.

Historiska näringar

Jordbruksbygd. Skeppsta bruk – kvarn från minst 1500-talet, stångjärnstillverkning i slutet av 1500-talet. Till godsens har det under olika perioder hört kvarnar, sågar, kalbruk och tegelbruk.

Kommunikation

Delar av vägnätet har samma sträckning som på 1600-talets kartor, detta gäller för väg 223 samt 867 fram till Vängsö och därefter väg 873 fram till Laxne. Utmed vägarna 223 och 867 finns det bevarat flera milstolpar. Vid Blacksta fanns det gästgiveri i äldre tid. Vängsö flygplats öppnade 1939 och används idag av Östra Sörmlands flygklubb.

Samhällsfunktioner

Tingsplats för Daga härad vid Vad (Södertuna) som flyttades till Gåsinge 1591. 1908 flyttades tingsplatsen till Gnesta. Sockencentra vid Gåsinge, Dillnäs och Kattnäs kyrkor. Till kyrkomiljöerna hörde fattigstugor och skolor.

Makt

Stångjärnsbruk vid Skeppsta som tillhörde Carl IX i början av 1600-talet. Adeln vid säterierna.

Vems landskap

Självägande bönder och säteribildningar som uttryck för adelns privilegier.

Visuella/ historiska samband

Bytomterna har växt fram i anslutning till förhistoriska boplatser synliga genom förhistoriska gravar och gravfält.

Sockencentra med kyrkor placerade på framträdande platser mitt i de centrala jordbruksbygderna. Säteribildningarna genererade huvudbyggnader med framskjutna placeringar, t.e.x på näs och holmar invid sjöar med allékantade tillfartsvägar och formgivna trädgårdar.

Koppling till naturgeografi

Bebyggelsen ligger placerad på höjder i landskapet och lämnar åkermarken fri från bebyggelse.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Gåsinge - Dillnäs och del av Frustuna - Kattnäs (D41)

Socken: Gåsinge - Dillnäs o Frustuna - Kattnäs sn

Kommun: Gnesta

Karaktärstyp: Fornlämningsmiljöer, centralbygd, odlingsbygd och herrgårdsmiljöer

Karaktärsord: Lösfynd av stenyxor från äldre och yngre stenålder, skärvestensmiljöer, krönrösen, hållristningsmiljöer, stensättningar, stora gravfält, höggravfält på åsryggar, storhögar, runstenar, äldre vägnät, kyrkomiljöer med 1100-talskyrkor, Skeppsta bruk och kvarn, säteribildningar, avhysta byar, påkostade herrgårdsanläggningar, Heby byggnadsminne och fideikomiss, Blacksta radby, välbevarade byar och gårdar, sjösänkningar, Södertuna slott och konferensanläggning, fritidshusområden.

Befintliga skydd

Byggnadsminne, 3 kap. KML. Heby gård.

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkliga kulturminnen, 4 kap. KML.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

PBL 8 kap. §13,14,17.

Uttolkning av gräns 2014

De två fornborgarna vid Avla och Närlunda i väster ingår i riksintresseområdet.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder	Ett stort antal lösfynd av stenyxor från äldre och yngre stenålder förvaras på SHM.		Viktig vattenled från Östersjön till Mälarens via Klämningen		
Bronsålder	Skärvestensmiljöer, rösemiljöer och rika hällristningsmiljöer, vid Avla, Nibble, Lifsinge, Ullevi, Hammersta, Björkeby		Se ovan	Manifesta krönrösen	Nibble - Lifsinge
Äldre järnålder	Ensamliggande stensättningar, gravfält i samma områden som tidigare		Se ovan, fornborgar utmed sjöarna		
Yngre järnålder	Höggravfält vid varje by, större gravfält vid Blacksta, Avla, Närlunda o Gåsinge. Stormannabygd		Se ovan, Runstenar visar på äldre vägnät öster om Nyckelsjön, via kyrkomiljöerna	Runstenar och stora gravfält	Runstenar, gravfält på åsryggar, t.ex. Blacksta, Hallsta
Medeltid	1100-tals kyrkor				Kattnäs, Gåsinge, Dillnäs
1500-tal	Skeppsta kvarn Tingsplats vid Vad			Tingsplats vid Vad	
1600-tal	Skeppsta bruk, säteribildningar vid Norrtuna, Närlunda, Heby och Södertuna Avhysning av byar		Vägnät belagt på sockenkarta från	Carl IX äger Skeppsta Säteribildningarna som uttryck för adeln	Skeppsta bruk, kvarn och järnbod Närlunda säteri
1700-tal	Påkostade herrgårdsanläggningar Heby sen gustaviansk stil			Säteribildningarna som uttryck för adeln	Heby
1800-tal	Avla by skiftas, Balcksta radby förblir oskiftad, Södertuna slott renoveras	Sjösänkningar, skiften	vägmärken	Tingsplats vid Gåsinge kyrka	Avla och Blacksta byar, Södertuna, skifteskarta, äldre strandlinjer vid Nibble, Gåsinge tingshus
1900-tal	Fritidshusområden, vid Norrtuna, Nibble och Hammersta				